

Tolerantie op dorpsniveau

Geloofsverhoudingen in achttiende-eeuws Hilversum

GERRIT SCHUTTE

Hilversum was in de tweede helft van de achttiende eeuw niet meer dan een fors dorp, via oude zandpaden en een smalle vaart verbonden met de grote wereld van Amsterdam, Amersfoort en Utrecht. Het telde toen ruim 3000 inwoners. Naast een zestigtal boeren woonden er enkele tientallen ambachtsbazen en ruim zeventig fabrikeurs, die zeker niet allen gefortuneerd waren! Verder vooral gewone arbeiders, meest arme wevers en spinners, voor een deel immigranten van elders, tot uit Duitsland toe. Hilversum was een centrum van textielfabricage, met name van gestreepte baai (een katoenen stof) en van tapijten en vloerkleden. Het spinnen en weven was voornamelijk huishouderij, daarnaast was er een zeventigtal kleine fabrieken en trafieken die werk gaven aan zo'n 250 personen. De inwoners behoorden tot drie verschillende religies: de gereformeerde, rooms-katholieke en oud-katholieke kerken. Daarnaast woonde er een aantal joden. Tenminste drie scheidslijnen verdeelden er de inwoners. Of men 'buur' was (dus burgerschap bezat) of niet, of men economisch onafhankelijk was of bedeed werd, en of men behoorde tot de gereformeerde kerk dan wel tot één der getolereerde gezindten. Hilversum was een gesegmenteerde samenleving en was, evenals de gehele Republiek der Verenigde Nederlanden van die dagen, een niet-democratische, hiërarchisch geordende samenleving. Sommige inwoners waren 'meer gelijk dan anderen'.

Deze achttiende-eeuwse Hilversumse dorpsamenleving is dus een goed object voor een onderzoek naar de feitelijke werking en betekenis van de tolerantie in het toenmalige Nederland. Er bestaat vrij veel literatuur over de tolerantie in de Republiek. Zij was immers in de zeventiende en achttiende eeuw een toevluchtsoord voor onderdrukten en andersdenkenden. Schrijvers en denkers met zeer uiteenlopende opvattingen konden er ongestoord leven; de drukpers was redelijk vrij; het

politiek-sociale klimaat werd gekenmerkt door een bestuurlijke mentaliteit van gedogen, die de volledige tolerantie en vrijheid naderde.

Gold dat beeld van een relatief vrije en tolerante samenleving overal in de Republiek? Werkte dat ook op dorpsniveau, waar de onderlinge afstanden klein waren en verschillen gemakkelijk irritaties konden oproepen? Bestonden die rust en stabiliteit ook daar binnen de diverse sociale en religieuze groepen? En welke ontvangst kregen de verlichte opvattingen en verlangens er? Hoe ving de dorpsamenleving de spanningen van de Patriottentijd 1780-1787, de Omwenteling van 1795 en de volgende jaren op?

Baljuw, schout en schepenen

Het hoogste gezag in het achttiende-eeuwse Hilversum was de baljuw van Gooiland, die de grafelijkheid van Holland en West-Friesland vertegenwoordigde. Hij delegerde de meeste van zijn taken aan de door hem benoemde schout. De schout behoefde geen geboren Hilversummer te zijn – hij kocht zijn ambt eigenlijk ook. De vijf schepenen moesten wel 'geboren' zijn; jaarlijks nomineerden schout en jongste buurmeester tien kandidaten, waaruit de baljuw er vijf voor een jaar benoemde. De schepenen kozen de vier raden, uit elk kwartier van het dorp één, en elk jaar één van beide buurmeesters, die twee jaren in functie bleef. Dan was er nog de dorpssecretaris, een benoemde en gesalarieerde ambtenaar.

De dertien heren die vanuit het Regthuis aan de Kerkbrink Hilversum bestuurden, bezaten allen een zekere welstand en waren allen gereformeerd. Oud- en rooms-katholieken mochten geen regentenfuncties bekleden; wel ondergeschikte, uitvoerende functies als schaar meester of molenmeester.

De regenten waren dus niet door de burgerij aangewe-

zen of gekozen. Hilversum werd bestuurd door een oligarchie, die zichzelf samenstelde en aanvulde. De baljuw had wel het benoemingsrecht, dat hij serieus nam en waardoor bij tijd en wijle conflicten ontstonden, maar op zich veranderde de oligarchische opzet daar niet door.

Voor buitengewone uitgaven, leningen en kostbare processen had het dorpsbestuur tevoren goedkeuring nodig van een algemene vergadering van stemgerechtigden in de dorpskerk. Stemgerechtigd waren burgers die ingezetenen waren en belastingen betaalden – op kerkelijke gezindheid werd daarbij niet gelet.

Gereformeerden, katholieken en joden

Hilversum kende kerkelijk gezien een opmerkelijke pluriformiteit. De reformatie had op de meeste Gooise ingezetenen weinig invloed en ook in Hilversum vormden de gereformeerden een minderheid, ongeveer eenderde van de bevolking. De katholieke meerderheid was echter sinds het begin achttiende eeuw diep verdeeld. Pastoor en parochiebestuur kozen toen namelijk tegen Rome en voor de Jansenistische aartsbisschop Codde, daarin gevolgd door ongeveer de helft van de parochianen. Het kerkelijk bezit, inclusief de ‘kerkschuur’ zoals hun kerkgebouw in die dagen heette, bleef in handen van de oud-katholieke parochie die zo ontstond (1716); de pausgezinden waren vanaf dat moment aangewezen op de omringende parochies (Laren vooral). De pluriformiteit werd nog vergroot door de vestiging van joodse inwoners. Het is onduidelijk of er ook vóór 1781 een georganiseerd, joods godsdienstig leven in Hilversum was, maar in dat jaar is blijkens een contract tussen een aantal plaatselijke joden in ieder geval

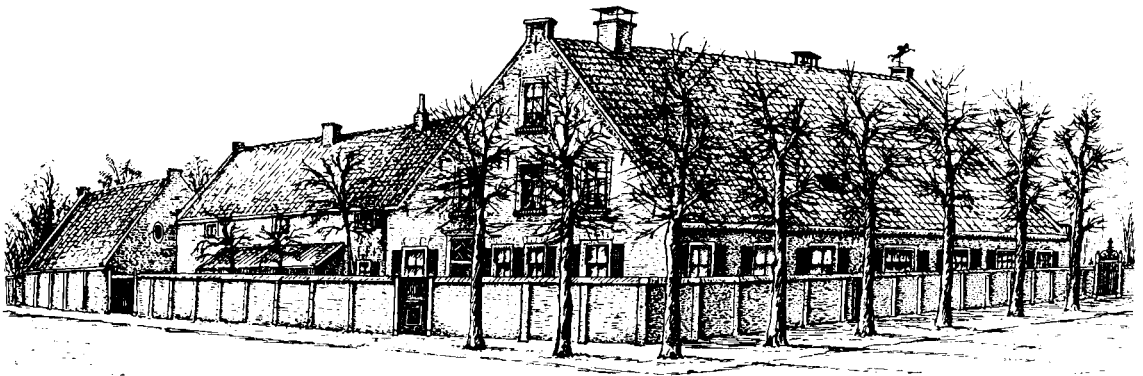
officieel een gemeente gesticht. Dat contract werd formeel vastgelegd door de substituut-secretaris van het dorpsbestuur van Hilversum, dat daarmee ook toestemming gaf tot de oprichting van een synagoge. De joodse gemeenschap was echter tamelijk klein, arm-lastig en weinig eensgezind. In 1791 hebben schout en schepenen tenminste een *waarschouwinge uitgevaardigd, omdat zij met verontwaardiging van tijd tot tijd bemoeijlikt werden met questien en differenten tusschen de leden der Joodsche gemeente alhier*. Zij hebben daarom alle leden der Joodsche gemeente binnen dezen dorpe woonagtig op 't serieuste gelasten zig voortaan strictelijk te reguleren en gedragen naar dat contract.

De oprichting van de joodse gemeente is een tamelijk opmerkelijk voorbeeld van laat-achttiende-eeuwse tolerantie. Er waren in de jaren 1781-87 niet veel Nederlandse dorpen met een erkende joodse gemeente en met een synagoge die bovendien was gebouwd met geld geleend van de hoogste plaatselijke gezagsdrager, baljuw Corver Hooft. Het dorpsbestuur legde de joodse gemeenschap geen strobreed in de weg, maar wilde natuurlijk wel als behoeder en handhaver van de publieke orde erkend worden.

Betrouwbare cijfers van de kerkelijke verdeling zijn eigenlijk vóór 1809 niet beschikbaar.

	RK	OK	Geref.	Luth.	Isr.	totaal
1766		(700)				
1797	1603	(650)	1006			
1809	1818	517	1032	15	159	3541

Deze gegevens wijzen op verschuivingen, vooral ten nadele van de oud-katholieken; de gereformeerden hand-

De ‘Achterhofse’ kerk van de oud-katholieken aan de toenmalige Kerkweg (nu: Stationsstraat). (coll. Goois Museum)

haafden zich in absolute getallen, maar profiteerden minder van de groei van de bevolking van het dorp en verloren dus relatief.

Deze verschuivingen werden door de diverse groeperingen nauwkeurig in de gaten gehouden. Overgang naar een andere kerk en gemengde huwelijken werden door alle gezindten tegengegaan. Bijvoorbeeld door een bepaling van het reglement van een plaatselijke ziektenkostenverzekering, de Roomsche Weversbus: *alle Leden die van Religie komen te veranderen verliezen hun Regt en Aanspraak als Lid van de Bus en kunnen ook nimmer in een ander bus overgaan*. Desondanks waren er *tweeledige* [gemengde] gezinnen en zonodig verleenden de beide betrokken armbesturen keurig gezamenlijk hulp.

Wrijving

De wrijving tussen oud- en rooms-katholieken bleef groot. Laatstgenoemden betaalden al vanaf 1725 recognitiegelden om priesters bij sieke menschen te mogen halen van buiten het dorp, en belegden in een huis aan de Herenstraat zondagse bijeenkomsten. Maar een verzoek om een eigen huis als kerkschuur te mogen inrichten voor het groeiende getal rooms-katholieken werd nog in 1753 geweigerd, met name vanwege de tegenstand van de concurrerende oud-katholieke parochie van de Clerezij. Dat verzoek werd in 1767 herhaald; roomse kerkmeesters reisden toen zelfs naar de stadhouder op het Loo. Vruchteloos, en pas in 1784 kregen de rooms-katholieken toestemming tot kerkbouw. Ook toen bestond nog de *jaloesij der Jansenisten*, zoals de substituut-secretaris van het dorp Hendrik de Blinde het verwoordde. De gereformeerde De Blinde ondersteunde de bouwaanvraag en zelfs het gebruik van kruiskozijnen (gewenst om *Monsr Beelsebul* [de duivel, red.] uyt de kerk te weeren, om diens cynische kanttekening aan te halen) in plaats van de gebruikelijke schuifkozijnen. De Staten van Holland stonden in die jaren stevig onder Patriotse leiding, en die Verlichte lieden deden niet moeilijk over het rooms-katholieke verzoek. De nieuwe rooms-katholieke kerkschuur kwam er in 1786 maar nog wel zo ver weg mogelijk van de gereformeerde kerk gesitueerd, aan de andere kant van het dorp. De betaling van het recognitiegeld werd beëindigd en de toelating (*admissie*) van pastoors was ook gemakkelijker en goedkoper in die jaren. Zo kregen

ook de rooms-katholieken in 1783/84 een eigen pastoor, nog vóór de bouw van de nieuwe kerk. Pastoor Hölscher moest wel de eed van trouw aan de Staten afleggen en verklaren geen buitenlander, kloosterbroeder of jezuiet te zijn – de traditionele voorwaarden voor toelating.

Hevig conflict

Dat juist in 1766-67 de rooms-katholieken probeerden goedkeuring tot kerkbouw te krijgen, was ongetwijfeld ingegeven door het feit dat de oud-katholieke kerkmeesters toen in een hevig conflict waren met de baljuw van Gooiland. De inzet daarvan was een verschil van inzicht over achterstallige recognitiegelden, de betalingen waarmee de oud-katholieken de feitelijke vrijheid van godsdienstoefening kochten. In principe betaalden zij f300 per jaar aan de baljuw, maar de feitelijke betaling was in de jaren 1759-61 opgelopen tot f340, terwijl vanaf 1762 slechts f90 per jaar betaald werd. In 1765 eiste de baljuw, de Graaf van Gronsfeld, alsnog betaling van deze achterstallige gelden. Het conflict liep hoog op. Gronsfeld liet in 1766 zelfs de oud-katholieke kerk sluiten! Tenslotte waren het Geëmmiteerde Raden van Holland die het conflict beëindigden. De achterstallige gelden werden kwijtgescholden vanwege de grote schade die de Hilversummers hadden geleden bij de brand van 1766 en de recognitie werd bepaald op f100 per jaar tot 1770, daarna op f150 per jaar.

Het conflict tussen de baljuw en de oud-katholieken had natuurlijk wel enige relatie met de ongelijkheid tussen de kerkgenootschappen. Toch is het moeilijk hierin een bewijs van de dominantie van de gereformeerden te zien. In die jaren waren ook de gereformeerde kerkenraad én het dorpsbestuur in heftige conflicten met diezelfde baljuw Van Gronsfeld verwickeld, respectievelijk over het beroepen van een predikant en de benoeming van schepenen. Conflicten waarin het niet ging over vrijheid en (in)tolerantie, maar over macht, geld en regenteske humeuren.

De kerkelijke verdeeldheid bestond natuurlijk wel en werd door de bevolking ook beleefd. Toen de oud-katholieke pastoor Gijselinck na 45 jaar dienst in 1800 overleed, ging onder de mensen het verhaal, dat [de rooms-katholieke] pastoor Hölscher hem in den nacht voor

De synagoge aan de Zeedijk op een foto uit 1896. Het gebouw dateerde uit 1788. (coll. Goois Museum)

zijn dood kwam bezoeken en terugbrengen tot de verlaten moeder[kerk]. De wrijving tussen de verschillende gezindten bleef niet beperkt tot kerkgang en kerkbouw; ook de bemoeienis met het onderwijs, de armenzorg en het publiek vermaak zorgde voor onenigheid.

Onderwijs

Overheid en gereformeerde kerk zorgden tijdens de Republiek gezamenlijk voor het onderwijs, zoals het behoort in een christelijke samenleving. De onderwijzer diende immers – om een groep Hilversumse ouders uit 1772 aan te halen – de jeugd in alle eerlijke wetenschappen en voornamelijk in de kennis en vrees Gods neerstelijk te onderwijzen en met goede vermaningen en behoorlijke tugt tot deugd en Godsaligheid te gewinnen en met een goed exempel voor te gaan. De dorpsschool had een monopolie; het onderwijs was er conform de gereformeerde leer en gereformeerden gaven er les. De schooldag moest beginnen met gebed en eindigen met psalmzang en gebed. Het hoeft voor hoeft doen opzeggen van de gewone christelijke gebeden, de Tien Geboden, de Twaalf Artikelen des Geloofs en de Heidelbergse Catechismus behoorden tot de leerstof. De schoolmeesters hadden tevens functies in de kerk als voorlezer, koster en kerkenraadsbode. Dorpsbestuur en kerkenraad stelden dan ook gezamenlijk de onderwijzers aan en de kerkenraad eiste ondertekening van de belijdenisgeschriften, de ‘Formulieren van Eenheid’.

In dat kader is ook het verbod begrijpelijk dat geen bij-scholen hoe ook genaamt en onder wat pretext die ook mogen ter werden geexerceert binnen dezer dorpe zullen mogen zijn. Daarmee handhaafde het dorpsbestuur de positie van de gereformeerde kerk en godsdienst en beschermde tegelijkertijd de positie en inkomsten van de schoolmeester.

Ook aan Gijsbert Haan was bij zijn (her)aanstelling als schoolmeester in 1767 de handhaving van dat monopolie beloofd: geen bijscholen behalve één bewaarschool voor kinderen tot vijf jaar oud. Maar al in 1770 verzocht Haan het dorpsbestuur om adssistentie tot weeringe der paaps gesinde en andere Bijschooltjes. Een week later bracht vrijwel het volledige bestuur een bezoek aan de huizen van Klaas de Gooijer, de vrouw van Jan van Wageningen, de kloppen van Jaap Teun (Schipper?; klopjes of geestelijke zusters verzorgden toen de rk-catechese voor jonge kinderen) en Jan Winkel, en bij de drie eersten gemelde wel een aantal kinderen gevonden, dog genoegzaam alle onder de ouderdom van vijf jaaren; en provisi-oneel die Luijden aangeseijt de kinderen boven de vijf jaaren na huys te moeten senden. En aan de overige geen onderwijs uijt enige boeken te moeten geven maar sulx te moeten laten voor de schoolmeester in het publike school; en de laast gemelde Jan Winkel geordonneert zig absoluut met geen onderwijsing aan de jeugt te mellieren op poene daertoe staande.

Paapse bijscholen

Haan is in april 1772 aangeklaagd door een groep van inwoners om zijne allesints slegten Handel, wandel, neglentie en non observantie en met goedkeuring van de kerkenraad door het dorpsbestuur afgezet. Het lijkt erop dat hij door zijn gedrag zelf de concurrentie over zich had afgeroepen. In 1769 nam hij bijvoorbeeld een hulponderwijzer in dienst, die blijkens een krantenadvertentie Frans en Latijn zou onderwijzen. De betrokken hulponderwijzer was echter rooms-katholiek! Natuurlijk dwong de kerkenraad Haan de man te ontslaan.

Het verschijnsel van paapse bijscholen in een dorp als Hilversum met een grote katholieke bevolking was op zich natuurlijk structureel. Al in 1771 moest Haan opnieuw klagen over paapsche kinderschooltjes en ook onder zijn opvolgers visiteerden de regenten herhaaldelijk sommige huizen wegens ongepermitteerd geven van onderwijs. En het probleem van een rooms-katholieke onderwijzer

De Grote Kerk aan de Kerkbrink kort voor de afbraak en de bouw van de huidige kerk in 1891. (coll. Streekarchief)

Frans herhaalde zich in 1782, toen een diaken ontdekte dat bij een Roomsch mensch (was) een bord voor den deur gesteld volgens het welke dezelve zig uitgav voor eenen Franschen schoolmeester.

Deze voorvallen zijn zeer leerzaam. Wet en norm waren duidelijk en intolerant: aan katholieken was het onderwijs geven niet toegestaan. Maar strikte handhaving van die norm was vragen om moeilijkheden. Rust en orde waren de hoogste doelstellingen van elke regent. Vandaar dat de dorpsbestuurders zich in 1770

eerst een week de tijd gunden voor zij op onderzoek uitgingen en vervolgens (dus) geen enkele bijschoolhouder op heterdaad betrapten. De schoolhouders werden alleen gewezen op de bekende regels. Zelfs geen boete werd uitgedeeld. Een zuiver voorbeeld van gedoogbeleid. Wat de kerkenraad restte was voorkomen dat ook gereformeerde kinderen in bijscholen onderwezen en dus in gevaar van verleidingen gebracht zouden worden.

Geen psalmen

De formele scheiding van kerk en staat na de Bataafse Omwenteling had ook directe gevolgen voor het onderwijs. Zeker in Hilversum. Hendrik van Oostveen, dorpschoolmeester sinds 1777, was al in januari 1796 als Orangist ontslagen. Hij bleef wel onderwijs geven, gesteund door tal van ouders die hun kinderen naar hem en diverse andere bijschoolhouders stuurden. Met als gevolg dat tegelijkertijd het leerlingental van de dorpschool drastisch terugliep. Er is weinig fantasie nodig om te begrijpen dat er relatie is tussen dit dalend leerlingental en de deconfessionalisering van de dorpschool. Op 30 augustus 1796, het Tweede Jaar der Bataafse Vrijheid, had de Hilversumse municipaliteit (zoals het dorpsbestuur toen heette) een nieuw reglement op het onderwijs vastgesteld. Art. 1 klinkt bekend: *Het zal aan niemand wie hij ook zij staan school te houden ... dan aan den wettig aangestelde schoolmeester dezer dorpe.* Volgende artikelen maakten echter al snel duidelijk, dat er wel degelijk een nieuwe tijd begonnen was die korte metten maakte met het gereformeerde karakter van het onderwijs. Artikel 6: *Het school zal dagelijks beginnen en eyndigen met een kort, eenvoudig en toepasselijk gebed en voor de Jeugd in het algemeen geschikt, en waar aan de Regeering in de tijd haare goedkeuring zal gegeven hebben.* Artikel 7: *Staande voornoemde Schooltijd zullen geen Psalmen Liederen of iets diergelijks gezongen, veel min eenige vraagen of Catechismen tot bijzondere Godsdiensten betrekkelijk aan de kinderen mogen werden voorgelezen of geleerd.* Artikel 8: *De Schoolmeester zal zich alleen toeleggen op het onderwijs van de Spel, Lees- Schrijf en Cijfverkonst, en verder zoo veel mooglijk toebrengen, om de opvoeding der kinderen te zenden tot nuttige, kundige, Mensch en Vaderlandlievende Burgeren.*

Armenzorg

Het achttiende-eeuwse Hilversum kende veel arme inwoners, die bij ziekte, ouderdom of economische malaise een beroep deden op de armenzorg. Er was een publiek armbestuur, het college van de Gereformeerde Potarmmeesters, dat zorgde voor de mensen die de [gereformeerde] religie zijn toegedaan. Dit was een categorie mensen die men wel tot de gereformeerden rekende maar geen lidmaat was (lidmaten waren aangewezen op steun van de gereformeerde diaconie). Ook hadden de Potarmmeesters de zorg voor het dorpsweeshuis, passanten en dergelijken. Verder

werd ieder kerkgenootschap geacht te zorgen voor de eigen leden.

Al die diaconieën en armenzorginstellingen waren voor hun inkomsten afhankelijk van giften, legaten en de opbrengst van beleggingen (obligaties, huizen en grond). Bovendien bestemde de dorpsregering vanouds sommige boetes en belastingen voor de armen, evenals de opbrengst van het bijengeld, het hout van de kerkenbomen langs de Hilversumse straten, en dergelijke. De Potarmmeesters mochten vier keer per jaar langs de huizen het armengeld inzamelen. De opbrengst van deze collecte – geen vrije gift maar een soort belastingheffing, waarvan de rijkste en voornaamste leden van de diverse kerkgenootschappen jaarlijks de hoogte bepaalden – kwam aanvankelijk alleen de Potarmmeesters toe. Maar al sinds 1727 moesten zij die delen met de armbesturen van de oud- en rooms-katholieke parochies. Dat was zo bepaald tijdens een buurspraak die unaniem de Potarmmeesters de ene helft en de katholieken gezamenlijk de andere helft toekende.

Accijnzen

De Potarmmeesters hielpen met de hen toegekende gelden zo goed als zij konden; tussen de tien en twintig weeskinderen en dertig tot veertig gezinnen profiteerden jaarlijks van hun zorg in de eerste jaren na 1780. Vergeleken met de katholieke bevolkingsgroepen in Hilversum, kregen de gereformeerden echter een relatief groot bedrag. Of telde het gereformeerde volksdeel verhoudingsgewijs meer steunbehoevenden? De Potarmmeesters beweerden van wel toen in 1771 wrijving ontstond over hun bevoorrechte positie. In dat jaar werd het octrooi van de Potarmmeesters voor tien jaren verlengd door de Staten van Holland. Dat verwekte niet weinig *Beweging en Repture onder de Roomsche gezinde gemeentens alhier*. De opschudding ontstond met name over de extra accijnzen op de aanvoer van turf, knollen en allerlei marktgoederen bijvoorbeeld, die het dorpsbestuur na de brand van 1766 aan de Potarmmeesters had toegekend en waarvan de opbrengst niet gedeeld werd met de katholieke armmeeesters. Dit omdat driekwart van alle slachtoffers van de brand gereformeerd was. Het rekest dat 153 katholieke inwoners dat jaar aan de Staten van Holland toezonden, was duidelijk: de heffing was een bewijs van ongelijke behandeling. De heffing vond men op zich al te zwaar, maar tegenover elke

vier à vijf gereformeerden die de accijnzen moesten betalen stonden wel tachtig katholieken die erdoor getroffen werden. Bovendien betwistten de rekestranten dat de Potarmmeesters zoveel hulpbehoevende cliënten hadden. Het aantal gereformeerden daalde immers en zij konden ook nog terugvallen op de (rijke) gereformeerde diaconie!

De Potarmmeesters reageerden voorspelbaar op dit rekest. De regeling was noch oneerlijk noch ongebruikelijk. *Op vele plaatsen in ons land is 't zelfde gebruik in zwang.* Driekwart van de schade bij de brand werd geleden door gereformeerden en ook verder waren er veel hulpbehoevenden. Zij wilden best ruilen en alle voordelen van het octrooi overgeven aan de katholieke armmeesters, mits in dien gevalle alle de sodanigen [hulpbehoevenden] dan ook onder Haare bedeling werden aangenomen. De Potarmmeesters toonden zich ook niet erg onder de indruk van het argument, dat de heffingen slecht waren voor de handel of dat de extra heffing op het klokkluiden bij begrafenissen zo bezwarend zou zijn voor de arme katholieken: *die katholieken (maken) bij hunne begrafenissen zulke groote en nutteloose dépenses, dat zij beter deden hiervan te wijgen.* Het klinkt naar protestantse arrogantie.

De Staten van Holland deden in 1773 de aanbeveling omme met die [katholieke] luyden als zijnde onze medebuur en inwoonderen, ter bevordering van de vrede en Rust in de samenlevinge, in het vriendelijke een Schikkinge en accoord ter participeeringe in de meerdergemelde Revenuen en voordelen aan te gaan. Het dorpsbestuur stelde voor de Potarmmeesters twintig procent extra te geven en de rest te delen volgens de beproefde verdeelsleutel van 50:50. Deze verzoeningspoging mislukte en de kwestie bleef jarenlang onopgelost. Maar in 1780 kwamen de katholieken weer op de zaak terug en het dorpsbestuur besloot toen gewoon een verdeling op te leggen. De Potarmmeesters gingen daartegen in beroep bij de gewestelijke Staten, tot woede van het dorpsbestuur dat zich distantieerde van de Potarmmeesters met hunne *schijnredenen en breed uitgemeeten wettig recht.*

De omwenteling beëindigde de ongelijkheid en vanaf toen betaalde ieder voor de eigen groep. En zo ontvingen de Potarmmeesters voortaan slechts eenderde van de publieke armengelden, naar rato van het aantal gereformeerden.

De schuurkerk uit 1786 van de rooms-katholieken aan het Veeneind, de huidige Emmastraat, op de plaats waar nu de St. Vituskerk staat. (coll. Goois Museum)

Publiek vermaak

In juni 1766 verwoestte een brand het halve dorp Hilversum. Vanzelfsprekend kon er enkele maanden later geen sprake zijn van de vastenavond- en kermisviering, vanouds gelegenheid voor *grote Petalatie en dertelheyd.* Het dorp had de slaande hand Gods ervaren. Iedereen was het dan ook eens met het verbieden van dit traditionele vermaak. Voor de gereformeerde kerkenraad was de kermis altijd al een ergerniswekkende zaak geweest en ook de oud-katholieken kregen van hun strenge Jansenistische pastoors regelmatig een verbod op kermisbezoek. De dorpsregenten waren waarschijnlijk blij dit vermaak eindelijk te kunnen verbieden. Het waren vooral feesten voor arme wevers en soortgelijke lieden, wat gepaard ging met veel drank, gehos en andere uitpattingen, zoals *niet welvoegende exercitiën als het knuppelen, Ringreyen en wat diergelijke natuur meer.* Bovendien was het eigenlijk ook nog een katholiek feest.

Jaar op jaar werd het na 1766 de tappers en herbergiers dus verboden om op vastenavond vioolspelers te laten optreden of katknuppelen en ringrijden te organiseren. Maar in 1774 bleek het draagvlak voor dit verbod weggeëbd. Bijna vijftig ingezetenen vroegen per rekest om herinvoering van de kermis of jaarmarkt, met name om economische redenen. Het dorpsbestuur ging akkoord maar stelde wel enige beperkende regels. De kermis bleef een omstreden zaak, zoals een protestschrift van de gereformeerde kerkenraad uit

zijn over die uitdrukking ... dat het voornaamste gedeelte der Hervormden in eene desparatē situatie zoude zijn, wij hebben wel van verre bemerkt dat men bij de voornaamste van de Oranjepartij het oranje hebben weggehaald, maar niet dat zulk geschied was omdat zij Hervormden zijn.

Had de omwenteling van 1795 werkelijk een dergelijk religieuze lading? Was er sprake van een afrekening met eeuwen gereformeerde dominantie? De gemolesteerde Hilversumse oud-regenten konden daarvoor wel enige bewijzen aanvoeren. De omwenteling op 29 januari 1795 was in Hilversum geleid door een lid van het Revolutionair Comité te Amsterdam, daartoe opgehaald door een voorman van de oud-katholieken, Van der Heyden. Alle leden van de dorpsregering op één na werden die dag ontslagen en vervangen door niet-gereformeerden. Hun kerkgebouw werd gevorderd om er het Franse garnizoen in te huisvesten. Een dronkeman als Cornelis Rebel (in de wandeling Cornelis Vlas geheten, een eenvoudige arbeider dus) die in het openbaar Oranje Boven! uitriep, was binnen de kortste tijd gevangengezet, maar toen opgewonden jongelieden een hele reeks huizen van Orangisten binnen drongen, was het gezag nergens te zien! Wat hebben die slachtoffers aan de zoo heilige rechten van den mensch en vanden burger, welke wel uitdrukkelijk zeggen dat ieder in zijn persoon en goederen veylig zij?

In 1797 moesten ook in Hilversum alle kerkgenootschappen opgave doen van hun bezittingen. In een uitvoerig schrijven van 13 december 1797 gaven Kerk- en Armeesteren der beide met de voorheen heerschende kerk dissentieerde Christelijke Gemeentens de gevraagde inlichtingen. Het nu gelukkig vernietigde stelsel eener bevoorrechte en heerschende kerk, aldus de gezamenlijke katholieke bestuurders, heeft een reeks van jaaren een aanzienlijk gedeelte der Natie gedrukt. Tot ver in de zestiende eeuw werd immers de Roomsche Catholieke godsdienst door elk geëerbiedigt. Maar die Edelen en Ingezeetenen, welke de gevoelens van J. Calvin waaren toegedaan, hebben zig naderhand meester gemaakt van alle de goederen en inkomsten aan die algemeene kerk toebehoorende en die vervolgens gebruikt voor de gereformeerde kerk en haar armen. De oude middeleeuwse dorpskerk was in 1766 helaas verbrand. Daarom wilden de beide armbesturen niet zonder meer de nieuwe dorpskerk opeisen, maar wel memoereerden zij dat de katholieken flink aan de herbouw

In juli 1787 stuurde één der Hilversumse patriotten onder de gefingeerde naam Cees Roompot een bericht aan de patriotse krant De Politieke Kruyer: 'Je moet dan weeten Maet! dat we hier al een heel boel voornaeme Oranje-kanten hebben, – onze schout Wessel ten Dam, dat is de bol van dat Volkje, – dan heb je Geurt de Kuijper, een Fabrikeur, Jaep, Willem en Jan Das, en dan het hiele geslagt dat de naam Vlaanderen voert en op dit Dorp weunt, veul vraaten en kaekelen is niets Baas, maar wat bij stuk zetten en eijeren leggen, – dat is de zaek'. Een duidelijk protest tegen het zittende dorpsbestuur. (coll. Universiteitsbibliotheek Utrecht)

van die kerk hadden moeten bijdragen, terwijl alleen de gereformeerden ervan profiteerden. De facto legden zij een stevige financiële claim op tafel.

Frustratie

Toch lijkt het niet juist de klagende afgezette regenten van juli 1795 geheel gelijk te geven. Zij zetten wel erg snel in op vermeende religieuze intolerantie. De relatie Orangisme-gereformeerde kerk was niet alleen gebaseerd op overtuiging maar ook op traditie, belang en politiek-sociale voorkeuren. Het gebeuren van 1795 was bovendien een soort omgekeerde reprise van 1787. Ook de Patriottentijd 1780-1787 voltrok zich in Hilversum onrustig. Er leefde toen flink wat Patriotse frustratie over de invloedrijke, vanzelfsprekend gereformeerde regenten. We hebben reeds gezien hoe op een aantal terreinen (kerkbouw, armenzorg, onderwijs) de niet-gereformeerde bevolking in de Patriottentijd de traditionele status quo wisten te veranderen. Van hun kant hadden de gereformeerden na het herstel van het stadhoudelijke gezag door de Pruisen in 1787 ook hun frustraties getoond bij het herstel van hun belangen. Zie bijvoorbeeld hoe zij op 10 oktober 1787 spraken over de herbergier en tapper Arie Brest. Deze had zich misdragen in sonderhijd staande de onlusten, en verdeeltheden in ons vaderland heeft schuldig gemaakt aan verre gaande expressien en uytdrukkingen tot Hoon en Versmading van het doorlugtig Huys van Orangie. Ja selfs zijn huys en herberg bepaaldelijk laten gebruyken ter bijeenkomst en vergadering voor de bevelvoerders en tekenaaren van het sogenaamde patriots genootschap van wapenhandel alhier. Of lees het vonnis van schout en schepenen van 25 oktober 1787: de aanstelling van Harmanus Holdorp als buurmeesters boode, en dorpsomroeper, Hendrik Houthuysen als broodbakker en verkooper, en Dirk Vredenburg ter fungering als chirurgijn [worden ingetrokken] ter oorsake der algemeene exterende troebels, versterkt bovendien door hun feitelijk schuldbekenenis want het drietal is reeds voor enige weken hun van hier na elders hebben geabsenteert. Bakker Houthuysen heeft bovendien exorbitante schade en berovinge ... door de pruijsische militairen geleden – het klinkt als een strafexpeditie.

Conclusie

Het achttiende-eeuwse Hilversum was geen idylle. Het was gesegmenteerd en hiërarchisch geordend en kende tal van structurele tegenstellingen, die zich herhaaldelijk uitteinden in conflicten. Tegelijkertijd bestond er een soort geïnstitutionaliseerd en geïnternaliseerd mechanisme van conflictbeheersing, die tolerantie als kern bezat. Op dorpsniveau was de tolerantie gelijk aan de kunst van gedogen, schikken en plooiën, ter bevoordering van de vrede en rust in de samenleving. Weinig principieel, in hoge mate pragmatisch, altijd op zoek naar evenwicht en maximaal draagvlak in de samenleving. De kennismaking met de laat achttiende-eeuwse samenleving laat ook zien, hoe dat tolerantie-concept van de Verlichting op dorpsniveau aanvankelijk meer problemen creëerde dan oploste.

Archiefbronnen en literatuur

- Streekarchief Gooi en Vechtstreek, Hilversum:
Notulen Schout, Buurmeesters, Schepenen en Raden, archief dorpsbestuur Hilversum (ADH), inv.nrs. 3, 4, 61, 12, 24, 39, 147, 166, 181-183.
Notulen kerkenraad, archief Nederlands-Hervormde Gemeente Hilversum (NHG), inv.nrs. 1, 8.
Collectie Albertus Perk, inv.nr. 100.
S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuuld?* (Hilversum 1995)
Annemarie den Hertog, *Het dorpsbestuur van Hilversum tijdens de Bataafse Republiek 1795-1806* (ongep. scriptie Christ. Hogeschool Windesheim Zwolle 1996)
Annemarie den Hertog, *De omwenteling in twee Hollandse dorpen. Bestuurlijke veranderingen in Loosdrecht en Hilversum rond 1795* (ongep. scriptie Christ. Hogeschool Windesheim, Zwolle 1997).
L.J. van der Heyden, *Katholiek Hilversum, voorheen en thans* (Hilversum 1917)
M. Parmentier, *Geschiedenis van (oud-)katholiek Hilversum 1589-1889* (Hilversum 1989).
G.J. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. De banne Graft 1770-1810* (Franeker 1989)